

## **ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ІСТОРІЇ ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛОК СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ ДО ПОЧАТКУ ТА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

© Берест І.Р., 2014

Проаналізовано стан розвитку джерельної бази історії профспілок та профспілкового руху до початку та в роки Першої світової війни, вказано на нові, досі не відомі документи з цієї тематики, окреслено перспективи наукового дослідження.

**Ключові слова:** профспілки, Східна Галичина, джерела, Перша світова війна.

Research topic of the trade union movement in Eastern Galicia before and during the First World War biennium is very interesting and the aim of this study is the demonstration of sources, which then form the basis of a monumental work. The main group of sources are materials that are encountered in the formation and activities of trade unions (trade union policy documents, representations of strike committees, leaders of trade union organizations). The peculiarity of these sources is that they reflect the spirit of the age and diversity of current, especially for workers and trade unions issues.

The importance of a multifaceted study of the history of the trade union movement in Ukraine is connected, first, with a relatively narrow range of processed sources. Secondly, the theme of the trade union movement is a versatile and multi-faceted and many of its aspects require deeper and more thorough study. Thirdly, studied topic provides rich material for scientific study of other key issues of history of Eastern Galicia, including: management in the province, economic and social development, the rise of Ukrainian national movement and so on. Fourth, in terms of building democratic institutions of independent Ukrainian state analysis and accumulation of historical experience in the area of development of trade-union movement have both especially scientific and the practical value applied.

The basis of the study was a source base set of published documents and records (including electronic media) that reflect the historical background and direct processes for the origin, formation and development of the trade union movement in Eastern Galicia before and during the First World War.

To understand the problem, first of all, we should distinguish the sources that have arisen in the formation and activities of trade union organizations - policy documents unions, their correspondence and information analysis, representations of strike committees, leaders of trade union organizations. An important group of historical sources are published laws and other national and regional regulations that define the legal framework of society, the functioning of trade unions and their socio-political and socio-economic priorities. Important role also belongs to the electoral law, including its evolution from the class and two-stage electoral system – to the common electoral law. In the separate group of sources it is possible to select the of that time press, primarily working and trade-union, the publication of which is significantly more active at the end of 60th – at the beginning of 70th of the XIX century.

At the turn of the XIX–XX centuries, in connection with radicalization of social life, appears specialized press. If earlier the problems of western Ukrainian workers lighted up next to questions importance questions for farmers (mainly) middle class and other segments of the population of that time, the emergence of such publications, like “Pratcia” or “Robitnykh” showed the increasing influence of the workers in the social and political processes.

**Separate groups of sources are more or less informative saturated, but together they provide the necessary factual basis for a holistic, objective study of the genesis of the trade union movement in Eastern Galicia in the XIX- early XX centuries.**

**In general, the study of the history of the trade union movement in Eastern Galicia before and during the First World War biennium is extremely important and necessary in terms of studying the history of trade unions in the Ukrainian lands, which are not always adequately and properly covered and, in fact, is still largely unknown. In this context particular importance is the study of assumptions, features and processes that affect the origin, formation and development of the trade union movement in Western Ukraine during the Austrian government.**

**Key words: trade unions, Eastern Galicia, sources, First World War.**

У сучасних умовах, коли визначаються шляхи подальшого розвитку України на демократичних засадах, очевидним є інтерес до переосмислення деяких історичних фактів щодо виникнення перших професійних спілок в Україні, їхнього функціонування як організацій, покликаних захищати економічні і соціальні інтереси працівників, а також особливостей становлення та розвитку профспілкового руху загалом. І важливим етапом цього розвитку є Перша світова війна, після якої розпочинається новий період дослідження профспілкового руху.

Важливість багатогранного дослідження історії профспілкового руху в Україні пов'язана, по-перше, з відносно вузьким колом опрацьованих джерел. По-друге, тема профспілкового руху є різнобічною та багатопланою й чимало з її аспектів потребують глибшого і ґрунтовнішого вивчення. По-третє, досліджувана тема дає значний матеріал для наукового опрацювання інших ключових проблем історії Східної Галичини, зокрема: системи управління в краї, економічного і соціального розвитку, піднесення українського національного руху тощо. По-четверте, в умовах розбудови демократичних інституцій незалежної Української держави аналіз і акумуляція історичного досвіду в ділянці розвитку профспілкового руху мають як суто наукове, так і прикладне, практичне значення.

Основою джерельної бази наукового дослідження став комплекс опублікованих документів та матеріалів (у т.ч. на електронних носіях), які відображають історичні передумови і безпосередні процеси щодо зародження, становлення та розвитку профспілкового руху у Східній Галичині в 1772–1921 рр.

Насамперед слід виокремити джерела, які виникли в процесі утворення та діяльності профспілкових організацій – програмні документи профспілок, їх листування та інформаційно-аналітичні матеріали, офіційні звернення страйкових комітетів, лідерів профспілкових організацій тощо. Деякі нормативні та інші джерела з зазначеної тематики опубліковано. Привертають увагу “Матеріали історії профспілкового руху (1817–1939)” [1], де подано витяги з профспілкових документів, поміщено окремі статuti, протоколи засідань спілки друкарів та інші цінні матеріали з профспілкового руху Східної Галичини. Окремі матеріали видання подано у додатках. У цьому ж плані слід відзначити працю А. Бобера “Історія друкарень і товариств друкарських у Львові” [6].

Важливу групу історичних джерел складають видані закони й інші загальнодержавні та крайові нормативно-правові акти, які визначали правове поле життєдіяльності суспільства, функціонування профспілок та їх суспільно-політичні й соціально-економічні пріоритети. Зокрема важливі документи опубліковані в I томі збірника документів за назвою “Хрестоматія з історії держави і права України” (у 2-х т.) [4].

Згідно з документами, в 1772 р. між Росією, Австрією та Пруссією було підписано Конвенцію про частковий поділ Речі Посполитої, відповідно до якої під владу Австрії відійшли переважно етнічні українські землі Галичини і Володимирії (Волині). У 1848–1849 рр. в Австрії відбулася буржуазно-демократична революція, яка започаткувала австрійський конституціоналізм. Панівна верхівка Австрійської імперії, шукаючи вихід із кризового становища, проголосила 25 квітня 1848 р. парламентську конституцію для всієї імперії у формі Конституційної грамоти Австрійського цесарства. Проголошені конституційні порядки, основні демократичні права і свободи громадян давали певні

можливості для забезпечення як прав людини, так і прав окремих народів Австрії. Проте вже 16 травня квітнева конституція втратила чинність. Згодом в Австрії було встановлено конституційний лад згідно з “октройованою” (дарованою) конституцією від 4 березня 1849 р. (підготував і прийняв не представницький орган, а уряд). Цим документом частково обмежувалася влада монарха, проголошувалися окремі демократичні свободи, декларувалася децентралізація імперії.

Ухвалена цісарським патентом від 29 червня 1850 р. “Крайова Конституція” для Галичини на законодавчому рівні проголошувала рівноправність польського та руського (українського) народів.

Закон від 5 березня 1862 р. та крайовий закон від 12 серпня 1866 р. регулювали мовні питання у Галичині. Згідно з державним законом від 5 березня 1862 р. та крайовим від 12 серпня 1866 р., автономна влада мала дотримуватися принципової позиції щодо української мови. У законі зазначалося, що там, де переважають українці, магістрати повинні всіляко сприяти поширенню української мови.

Новий етап розвитку законодавства в імперській Австрії пов’язаний з прийняттям Конституції 1867 р., яка перетворила Австрійську імперію на “Австро-Угорську монархію”. Структурно Конституція складалася з низки окремих конституційних законів, присвячених певним сферам суспільного регулювання: про загальні права громадян; про імперське представництво; про здійснення урядової влади; про встановлення імперського суду; про судову владу тощо [4, с. 375–388]. Кожен з них мав важливе значення для усіх народів імперії, зокрема й українського.

Базовим серед низки конституційних законів був Закон про загальні права громадян, ухвалений 21 грудня 1867 р. Згідно з цим законом, було проголошено рівність усіх громадян імперії перед законом (ст. 2), однакові можливості в зайнятті державних посад (ст. 3), свободу пересування (ст. 4), недоторканність приватної власності (ст. 5–6), таємницю листування (ст. 10), право подавати петиції і прохання (ст. 11), свободу слова й друку (ст. 13). Скасовувалася попередня цензура. Проголошувалася свобода віри й совісті за умови, що релігійні погляди не завдаватимуть шкоди державним обов’язкам громадян. Зазначалося, що австрійські піддані мають право свободи вибору професії та здобуття фахової освіти.

Законом про загальні права населення та постановою центрального уряду від 21 грудня 1867 р. (ст. 19) було визнано рівноправність усіх народів імперії, право кожного народу зберігати і плекати свої мову, звичаї, традиції, релігію. Засвідчувалося визнання державою рівноправності всіх крайових мов у школі, державних установах і громадському житті.

Норми Основного державного закону про загальні права громадян 1867 р. заклали фундаментальну правову та мотиваційну основу для подальшого формування у Галичині українських громадсько-політичних інституцій, зокрема таких, як національні україномовні видання та українські політичні партії. Вони сприяли піднесенню національної та політичної свідомості українців Галичини. Саме тому виникла теза про Галичину як “Український П’ємонт”.

Характерною рисою законів 60-х років XIX ст. стало широке декларування демократичних прав. В основному законі проголошено свободу зборів та організації політичних і громадських об’єднань. Це положення регламентували закони про об’єднання і про збори (15 листопада 1867 р.). Вони значно спростили й полегшували процедуру створення об’єднань. З метою відкриття товариства потрібно було подати до крайового правління статут товариства у п’яти примірниках. У ньому обов’язково вказували мету товариства, засоби існування, структуру та органи управління, місцерозташування, спосіб вирішення спірних питань, умови розпуску. У випадку заборони крайовим урядом відкриття товариства, засновники мали право апелювати протягом 60 днів до Міністерства внутрішніх справ. Політичним товариствам було заборонено встановлювати між собою тісні взаємини. Кожного року вони мусили реєструвати список членів у крайовому управлінні. Для скликання зборів громадськості чи мітингів потрібно було за три дні попередити крайові власті у письмовій формі, зазначивши мету, місце й час проведення заходу. Крайова управа давала письмовий дозвіл на проведення зборів. За порушення обох законів передбачався арешт до шести тижнів або грошове стягнення.

До конституційного Закону про загальні права громадян було долучено низку попередньо виданих законодавчих актів. Зокрема Закон про захист особистої свободи (27 жовтня 1862 р.), в

якому зазначалося, що ув'язнити особу можна лише за судовим рішенням. Громадянина могли затримати без дозволу судових властей на 48 годин. Згідно із Законом про захист домового права, обшукати будинок могли лише за судовим рішенням або письмовим дозволом судової влади протягом 24 годин після його надання. Закон про пресу (17 грудня 1862 р.) надавав право видавати газети та журнали фактично всім громадянам імперії.

Визначався порядок заснування нових видань. Для цього у крайовий уряд потрібно було повідомити програму видання, прізвище відповідального редактора та місце друкування.

Було вказано, що кожен видавець зобов'язаний надсилати періодичне видання в органи безпеки краю не пізніше як за 24 години до виходу у світ. Щоправда, влада мала право конфіскувати окремі статті або номери газет із політичних міркувань.

Окремий закон (15 жовтня 1868 р.) уточнював порядки щодо преси, розширюючи права видавців і посилюючи регламентацію функціонування цензури. Дозволено страйки (7 квітня 1870 р.), якщо їх було належно підготовлено й вмотивовано.

Важливе місце належить також виборчому законодавству, зокрема його еволюції від станової куріальної та двоступеневої системи виборів – до загального виборчого права (закон від 26 січня 1907 р.). Так, згідно з чинним законодавством, верхню палату австрійського парламенту не обирали, її призначав імператор. Нижню палату парламенту до 1873 р. обирали не прямими виборами, а крайовими сеймами, які були створені у 1861 р. Запроваджена у 1873 р. куріальна система виборів обмежувала коло виборців їх привілейованим становищем. Наприклад, за цією системою українське населення, яке становило 13 % населення Австрії, посилало до парламенту в 1879 р. трьох депутатів, тоді як поляки, які становили 16 % населення Австрії, посилали 57 депутатів.

З-поміж документальних публікацій особливий інтерес становлять стенографічні звіти галицького сейму “*Stenograficzne sprawozdanie Sejmu krajowego Królestwa Galicji i Lodomerji wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1866–1914*” (Lwów, 1867–1914). Цінні матеріали про законотворчу роботу депутатів Галицького крайового сейму над проектами нормативних актів та безпосередні ухвали сейму в період з 1861 р. по 1918 р., “додатки до стенографічних звітів з сесій Галицького крайового сейму” різних років та стенографічні звіти (протоколи) засідань Галицького крайового сейму містяться в цифрованому варіанті на сайті бібліотеки Ягеллонського університету. Зокрема: “*Sejm Krajowy we Lwowie – sprawozdania stenograficzne, protokoły, alegata, uchwały, regulaminy, wykazyczłonków*” [9], “*Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Drugiej Sesi Trzeciego Peryodu Sejmu Galicyjskiego z r. 1871*” [7], “*Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Pierwszej Sesi Dziewiątego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1912. Alegata 876–990*” [8]. Вказані джерела висвітлюють широкий спектр міжнаціональних взаємин поляків та українців в період з 1861 року і аж до кінця існування Австро-Угорської імперії.

Окрему групу джерел становить тогочасна преса, насамперед робітнича та профспілкова, видання якої суттєво активізується наприкінці 60-х – на початку 70-х років XIX ст. Особливість цих джерел полягає у тому, що вони відображають дух епохи та розмаїття актуальних, насамперед для робітничих і профспілкових організацій, питань.

У січні 1872 р. вийшла друком професійна газета львівських друкарів “*Czcionka*” (“Буква”), наприкінці 70-х рр. – газета “*Prasa*” (“Праця”). З серпня 1878 р. (від третього номера) співробітниками та редакторами газети стали І. Франко та М. Павлик. На шпальтах газети опубліковано статті І. Франка “*Чого ми вимагаємо?*”, “*Що приносить наша праця?*”, “*На кого працюємо?*”, “*Чия вина?*”. У 1881 р. окремою брошурою вийшла збірка статей під назвою “*O prasy*” (“Про працю”).

18 серпня 1879 р. в газеті “*Prasa*” І. Франко надрукував статтю під назвою “*Чого ми хочемо?*”, де сформулював програму галицького робітництва, незалежно від соціально-політичних орієнтацій, мови чи національності. Упродовж 1880-х років, аж до утворення у 1890 р. робітничої Галицької соціал-демократичної партії та Русько-української радикальної партії, які заснували свої офіційні партійні органи “*Robotnik*” та “*Народ*”, газета “*Prasa*” була основним робітничим друкованим органом у Галичині.

З 1 січня 1880 р. (початково на кошти товариства “*Просвіта*”) починає виходити друком щотижневик (з 1888 року – щоденник) “*Діло*”. [5, с. 6]. Часопис приділяв значну увагу розвитку

освітньо-культурного рівня громадян, економічним проблемам створення ринку праці, розвитку господарської освіти, ремісництва та промислів. З 1882 р. постійним автором часопису був І. Франко, публікуються статті, коментарі, замітки М. Грушевського, М. Мурави, К. Левицького, В. Нестеровича, Ф. Федорціва та інших представників демократичної орієнтації з питань “політичної економії, порівняльного аналізу капіталізму й соціалізму, господарських перспектив Європи та світу” [3, с. 64].

Цінні матеріали для дослідження містяться у журналі “Народ” – органі Русько-української радикальної партії, редакторами якого були І. Франко та М. Павлик. У виданні широко висвітлювали різні проблеми західноукраїнського робітництва. Заслужують на особливу увагу статті М. Павлика “Свято Першого Мая”, “Загальне голосування в Галичині”, “На чужому празнику” та ін. З журналом широко співпрацювали видатні літератори й публіцисти з обох берегів Дніпра: В. Стефаник, Л. Українка, Л. Мартович, О. Кобилянська та ін.

Робітнича тема, тема боротьби за краще життя трудящих були широко представлені в ілюстрованому літературно-політично-науковому часописі “Світ”, заснований 1881 р. у Львові.

Часопис “Громадський голос” засновано у 1895 р. як “газета для руського народу”. Ініціаторами друку стали представники Української радикальної партії. Навколо редакції згуртувалися відомі діячі того часу: В. Стефаник, М. Драгоманов, М. Павлик, Лесь Мартович та інші. Важка економічна ситуація, недосконалі податкові, виборчі, земельні закони – все це знаходило свій відбиток у матеріалах авторів. У замітках “Дещо про рух робітницький”, “Рух вічевий”, “Уличні демонстрації у Львові”, “Кров львівських жертв у парламенті” знайшли своє відображення чисельні страйки та демонстрації, що охопили Львівщину, Тернопільщину, Перемишльщину наприкінці XIX – початку XX століття.

У 1897 р. у Львові за редакцією М. Ганкевича (псевдонім Iwan Hlynczak) починає виходити суспільно-політичний двотижневик “Robotnik”. Поряд з пропагандою ідей соціал-демократії на сторінках часопису широко висвітлювалися тогочасні політичні течії – народовство і москофільство, зародження і розвиток соціалістичного руху в Польщі, робітничий рух краю, проблеми виборчої системи в Австро-Угорській державі. У 1900 р. на зміну зазначеному виданню приходиться орган української соціал-демократичної партії – газета “Воля” за редакцією М. Ганкевича та С. Вітика.

На переломі XIX–XX ст., у зв’язку з радикалізацією суспільного життя, з’являється спеціалізована преса. Якщо раніше проблеми західноукраїнського робітництва висвітлювалися поряд із питаннями, важливими для селян (насамперед), міщан та інших верств тогочасного населення, то поява таких друкованих органів, як “Праця” (часопис промислових українських робітників) або “Робітник” (орган ЦК Української соціал-демократичної Робітничої партії) засвідчила зростаючий вплив робітництва на суспільно-політичні процеси.

Характерним є приклад тижневика “Земля і Воля”, який у підзаголовку номерів першого року видання позиціонував себе як “Орган української соціал-демократичної партії для сільського робочого люду”, а вже через рік – “Орган української соціальної демократії для робочого люду”. Визначаючи зміст тижневика, редакція підкреслювала, що, *“пишучи зі становища соціалістичного світогляду, будемо писати про положеніє наших міських, а особливо сільських робітників (...) та про те, яких способів їм уживати, аби вибороти собі кращу долю”*. На сторінках часопису, у статтях, дописах та кореспонденціях “Що таке соціалізм”, “Чого хочуть соціалісти”, “Рух у фахових товариствах”, “Робітничий рух” пропагувалися соціалістичні ідеї, робітничий рух, класова боротьба. Дописувач А. Ільченко присвятив цикл розвідок під назвою “Про кооперацію” формам робітничого руху.

Часопис “Добра Новина” розпочав свою діяльність як газета, призначена передусім для сільських пролетарів. Редактором перших номерів щомісячника був Семен Вітик. Уже з 4/5 номера газета виходить під гаслом *“Пролетарі всіх країв, єднайтеся!”*, а зміст її стає спрямованим на висвітлення питань робітничого життя. Зокрема на шпальтах часопису з’являється відділ (рубрика), призначений для працівників залізниці, для огляду проблем і фахового профспілкового руху залізничників.

Продовженням “Доброї Новини” став часопис “Праця”. Інтернаціональна за змістом (про що свідчать назви статей “Шостий міжнародний соціалістичний конгрес в Амстердамі”, “Відозва японських соціалістів до російських”, “Загальний страйк залізничних служашіх на Угорщині” тощо), газета основним своїм завданням вважала “об’єднувати пролетарів всіх країн” та “викрешувати іскру революції в Галичині” [2, с. 9–10].

Газети “Воля”, “Земля і воля”, “Борба”, “Вперед”, “Праця”, “Добра новина”, “Praca”, “Robotnik”, “Naprzyd”, журнал “Наш голос” виконували функцію пропагандистсько-агітаційних інформаторів соціал-демократії краю, що дозволяє дослідити форми і методи процесів зрощення профспілкових організацій з політичними партіями наприкінці XIX – початку XX ст. У цьому плані помітний інтерес становить видана партійна й профспілкова продукція, зокрема популярні брошури, робітничі календарі, праці партійних лідерів – О. Бауера, К. Реннера, Ю. Бачинського, С. Вітика, М. Ганкевича, І. Дашинського, В. Левинського та багатьох інших, а також листівки, відозви, плакати тощо.

Цінні матеріали також містить партійна преса й публіцистика інших суспільно-політичних напрямів (газети “Діло”, “Галичанин”, “Громадський голос”, “Вісник СВУ”, “Літературно-науковий вісник”, “Gazeta Lwowska”, “Gazeta Narodowa”, “Kurier Lwowski”, “Proletariat” та ін.) Певної уваги заслуговують статті й брошури М. Грушевського, М. Лозинського тощо.

Окремі групи джерел більш або менш інформативно насичені, однак у сукупності вони дають необхідну фактичну основу для цілісного, об’єктивного вивчення генези профспілкового руху Східної Галичини у XIX – на початку XX ст. Зібраний джерельний матеріал у поєднанні з осмисленням наявної історичної літератури з проблеми дає змогу достатньо детально простежити процес розвитку профспілкового руху в Східній Галичині у визначених хронологічних межах.

Отже, дослідження історії профспілкового руху Східної Галичини 1772–1921 рр. є надзвичайно важливим та необхідним з погляду вивчення історії професійних спілок на українських землях, яка не завжди гідно й належно висвітлювалася і, фактично, досі залишається маловідомою. В цьому контексті особливого значення набуває вивчення передумов, особливостей і процесів, котрі впливали на зародження, становлення та розвиток профспілкового руху на західноукраїнських землях у період австрійської влади.

1. Берест Р. Матеріали історії профспілкового руху (1817–1939) / Р. Берест. – Львів: Вид-во об’єднання профспілок Львівщини, 2009. – 36 с. 2. Макарчук О. Г. Західноукраїнська преса кінця XIX – початку XX століття про робітництво і робітничий рух / О. Г. Макарчук // Науково-теоретичний та громадсько-політичний альманах “Грані”. – 2013. – № 5 (97). – С. 8–11 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc\\_gum/grani/2013\\_5/2.pdf](http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/grani/2013_5/2.pdf). 3. Періодика Західної України 20–30-х рр. XX ст.: матер. до бібліографії / [Н.В. Антонюк, І. Я. Вдовичин, С. А. Кость та ін.; за ред. М. М. Романюка]; НАН України, Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника. – Львів: Фенікс, 1999. – Т. 1. – 319 с. 4. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х т.: Навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. В. Д. Гончаренка. – вид. 2-ге, переробл. і доп. Т. 1: З найдавніших часів до початку XX ст. / Уклад. В. Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. – К.: Видавничий Дім “Ін Юре”, 2000. – 471 с. 5. Шаповал Ю. Г. “Діло” (1880-1939 рр.): поступ української суспільної думки [Текст] / Ю. Г. Шаповал. – Львів:[бв], 1999. – 384 с. 6. Bober A. W. Historia drukarń i stowarzyszeń drukarskich we lwowie / Adam Wiktor Bober. – Lwow: Drukarnia Zakładu Narodowego Ossolińskich, 1926. – 242 s. 7. Kadencja III, sesja II. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Drugiej Sesji Trzeciego Peryodu Sejmu Galicyjskiego z r. 1871 [całość] // <http://jbc.bj.uj.edu.pl/publication/6196> (Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa). 8. Kadencja IX, sesja I. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Pierwszej Sesji Dziewiątego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1912. Alegata 876-990 [alegata podzielone] // <http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/publication?id=66992&tab=3> (Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa). 9. Sejm Krajowy we Lwowie – sprawozdania stenograficzne, protokoły, alegata, uchwały, regulaminy, wykazy członków // <http://jbc.bj.uj.edu.pl/publication/6196> (Jagiellońska Biblioteka Cyfrowa).